

<https://coth.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Comparative Theology

E-ISSN: 2322-3421

Document Type: Research Paper

Vol. 15, Issue 1, No.31, Spring & Summer 2024 pp.113-128

Receive: 16/10/2023

Accepted: 31/08/2024

A Comparative Study of Mulla Sadra and Plantinga's Views on the Issue of Evil

Masoumeh Ameri*

Assistant Professor, Department of Theology, Farhangian University, Tehran, Iran

ma.ameri@yahoo.com

Farideh Rezaei

Lecturer, Department of Theology, Farhangian University, Tehran, Iran

F.rezaie@cfu.ac.ir

Abstract

In the tradition of Islamic philosophy, Mulla Sadra, one of the mystical philosophers, and in Western philosophical thought, Alvin Plantinga, a theistic philosopher, have both explored the issue of evil with distinct foundations and solutions. Mulla Sadra's primary basis lies in the existence of essence, and his solutions adhere to the model of the non-existence of evil and its being contingently willed. Plantinga, on the other hand, seeks to demonstrate the non-contradiction of the logical issue of evil in light of God's absolute power by using possible worlds and the relationship between human free will and divine omnipotence. These two thinkers share common ground in their belief in God as knowledgeable, powerful, and benevolent, but they differ in their approach to inherent sinfulness, defense of theodicy, and overcoming logical challenges. The objective of this study is not merely to explain and compare the intellectual foundations and solutions of Mulla Sadra and Plantinga regarding the issue of evil; rather, it aims to critically examine their premises and proposed solutions, ultimately presenting a comparative approach to resolving the issue of evil. The research methodology employed in this study is fundamentally theoretical and rational, analyzing the arguments of both philosophers and providing a comparative assessment.

Keywords: Mulla Sadra, Plantinga, Good and Evil, Non-existence of Evil, Free Will Defense.

Introduction

Since we have accepted the existence of God based on revelatory foundations and rational arguments, and considering that the essence of God is identical with complete existence and existence is synonymous with goodness, and that God possesses perfect attributes such as omnipotence, omniscience, and pure goodness, it is, therefore, appropriate to question and investigate the reason for the existence of evil in the world and to reflect upon it. In the Islamic domain, Mulla Sadra has endeavored to address the issue of evil in a way that does not harm religious beliefs, and in modern Christian theology, Alvin Plantinga has responded to this issue. Regarding the research background, one can refer to the article 'A Comparative Study of Mulla Sadra's and Plantinga's

---

*Corresponding author

Ameri, M. ., & Rezaei, F (2024). A Comparative Study of Mulla Sadra and Plantinga's Views on the Problem of Evil. *Comparative Theology*, 15 (31), 113-128.

2322-3421© University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/coth.2024.138947.1845

Approaches to the Issue of Evil' (Khademi & Abbasi Kia, 2012), which merely explains the foundations and solutions of Mulla Sadra and Plantinga and mentions the commonalities and differences in their views. However, it does not critique and review the foundations and solutions of each. Moreover, the conclusion of the article only states that the foundations of Mulla Sadra and Plantinga can address the issue of evil, but it does not provide a comparative solution to the issue of evil by comparing their foundations and solutions. Therefore, the innovation of the present research is that in addition to explaining and comparing the views of two Muslim and Christian thinkers, it also critiques and reviews their views, and as a result, considering the totality of Mulla Sadra's and Plantinga's foundations and solutions, it provides a comparative answer in which no contradiction or inconsistency is seen between evils and the existence of God and His perfect attributes.

Materials and Methods

This study is the result of a comparative study of one of the theological-philosophical topics between two thinkers from the Islamic and Christian worlds, in which the views of Mulla Sadra and Plantinga on the issue of evil are compared using an analytical method. In addition, the library method has been used to collect the materials.

Research Findings

Mulla Sadra faced the issue of dualism, which promoted duality and polytheism. Mulla Sadra's foundations in solving the issue of evil include the primacy of existence, belief in divine wisdom, the best possible world, God's omnipotence, the goodness of existence, and a general perspective on the universe.

Mulla Sadra's solutions to the issue of evil include the non-existence of evil, the incidental nature of evils, the predominance of good over evil, the removal of anthropocentric views on the issue of evil, and the wisdom and purpose of the creation of beings.

Perceptual evil is an issue that the theory of the non-existence of evil faces.

From Plantinga's perspective, belief in God is entirely rational and correct even without evidence or proof. He believes that a real justification for evils cannot be found, thus he tries to prove the possibility or probability of rational justification by God for the existence of evils.

Plantinga's solutions to the issue of evil include explaining possible worlds and free will defense.

In some of the new terms that form the basis of Plantinga's arguments, there are fallacies or errors, which include pervasive evil and the critique of the realization of possible worlds and not their actuality.

Similarities between Mulla Sadra's and Plantinga's views include belief in the existence of God, the absolute and unlimited knowledge of God, and belief in God's absolute power and benevolence.

Differences between Mulla Sadra's and Plantinga's views include the difference in the type of approach and the predominance of a logical view of the issue of evil by Plantinga as opposed to Mulla Sadra, the inherent nature of sin and pervasive evil, and Mulla Sadra's defense of the theory of divine justice and Plantinga's lack of defense in this regard.

Discussion of Results and Conclusions

By comparing the foundations and solutions of Mulla Sadra and Plantinga, the following solutions can be offered for the issue of evil:

Denial of the proposition "evil exists": Based on the principles of transcendent wisdom, good is synonymous with existence, and thus evil returns to a non-existent matter.

Free will defense: Plantinga's answer is that for God to create a world in which humans freely perform moral good, it may be necessary to allow some evils to enter. Plantinga's response focuses more on moral evils and only addresses the issue of moral evils, whereas Mulla Sadra's answer includes both moral and natural evils.

In response to Plantinga's defense, it is argued that if God knew that by creating humans, they would commit evil acts to such an extent voluntarily, it might have been better to refrain from creating humans. To address this inconsistency, we have no choice but to go beyond the free will defense and rely on a defense based on the purpose and wisdom of human creation. This issue indicates that, at best, the free will defense is incomplete, and it is necessary to specify the possible reason for God to create humans who voluntarily commit evil to such an extent. If it is proven from the beginning that each of the evils seen in the world is compatible with the overall design of creation, no one will ever criticize the existence of evils; because evils are in harmony with the best possible system.

الهیات تطبیقی

سال پانزدهم، شماره اول، شماره پیاپی (۳۱)، بهار و تابستان ۱۴۰۳

ص ۱۱۳-۱۲۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۶/۱۰

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۷/۲۴

مقاله پژوهشی

مقایسه آرای ملاصدرا و پلانتینگا در حل مسئله شر

معصومه عامری*، استادیار گروه الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

ma.ameri@yahoo.com

فریده رضایی، مربی گروه الهیات، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران

f.rezaie@cfu.ac.ir

چکیده

در سنت فلسفه اسلامی، ملاصدرا به‌عنوان یکی از حکیمان متأله و در ساحت تفکر فلسفه غربی، پلانتینگا به‌عنوان فیلسوف خداپاور، هریک با مبانی و راه‌حل‌های خاصی درباره مسئله شر تحقیق کرده‌اند. اصلی‌ترین مبنای ملاصدرا، اصالت وجود است و راه‌حل‌های او از الگوی عدمی بودن شر و مجعول بالعرض بودن آن تبعیت می‌کند. پلانتینگا نیز با استفاده از توصیف جهان‌های ممکن و نسبت میان اختیار انسان و قدرت مطلق خداوند، درصدد اثبات عدم تناقض مسئله منطقی شر با وجود خدا است. این دو متفکر در اصل اعتقاد به خدا، عالم، قادر و خیرخواه بودن خدا، مشابهت، اما در نوع مواجهه، ذاتی بودن گناه، دفاع از نظریه عدل الهی و غلبه نگاه منطقی، با یکدیگر اختلاف نظر دارند. هدف از این مقاله، صرف تبیین و مقایسه مبانی فکری و راه‌حل‌های ملاصدرا و پلانتینگا در مسئله شر نبوده است؛ بلکه نقد مبانی و راه‌حل‌های این دو متفکر و در نتیجه، ارائه راهکاری تطبیقی برای حل مسئله شر است. روش تحقیق در این پژوهش، از این نظر که به موضوعی اندیشه‌ای و معرفتی می‌پردازد و به روش استدلال و تحلیل عقلانی مبادرت می‌ورزد، بنیادین و نظری است و از این نظر که آرای دو متفکر را مقایسه می‌کند و تطبیق می‌دهد، مقایسه‌ای و تطبیقی است.

واژه‌های کلیدی

ملاصدرا، پلانتینگا، خیر و شر، عدمی بودن شر، دفاع مبتنی بر اختیار

* مسئول مکاتبات

عامری، معصومه، رضایی، فریده، (۱۴۰۳). مقایسه آرای ملاصدرا و پلانتینگا در حل مسئله شر، *الهیات تطبیقی*، ۱۵ (۱)، ۱۱۳-۱۲۸.

2322-3421© University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/coth.2024.138947.1845

مقدمه

بی‌شک زندگی ما متأثر از لذائذ و آلامی است که گمان می‌رود از ناحیه نظام خلقت بر ما تحمیل می‌شوند. مواجهه با این امور، سؤالاتی را در ذهن انسان ایجاد می‌کند و با توجه به اینکه وجود خدا با مبانی وحیانی و ادله برهانی پذیرفته شده و از طرفی ذات خدا عین هستی کامل و هستی، مساوق با خیر و خداوند دارای صفات کمالیه‌ای همچون قادر مطلق، عالم مطلق و خیر محض دانسته شده است، جا دارد درباره چرایی وجود شر در عالم هستی، پرسش و تحقیق و درباره آن اندیشیده شود. در حوزه اسلامی، ملاصدرا تلاش کرده است به مسئله شر طوری جواب بدهد که به باورهای دینی، هیچ‌گونه لطمه‌ای نخورد. همچنین ملحدان معاصر تلاش می‌کنند به باورهای دینی اشکال وارد کنند و وجود شر در جهان را قرینه‌ای علیه وجود خداوند بدانند. جی. ال. مکی از جمله این افراد است که با بیان مسئله منطقی شر در این حوزه وارد شده است و در الهیات مسیحی جدید، آلون پلانتینگا به این شبهه پاسخ داده‌اند. در ارتباط با پیشینه پژوهش می‌توان به مقاله «بررسی تطبیقی مواجهه ملاصدرا و پلانتینگا با مسئله شرور» (خادمی و عباسی کیا، ۱۳۹۱)، اشاره کرد که صرفاً به تبیین مبانی و راه‌حل‌های ملاصدرا و پلانتینگا و ذکر اشتراکات و افتراقات دیدگاه‌های آنان می‌پردازد؛ اما مبانی و راه‌حل‌های هر یک را نقد و بررسی نمی‌کند. ضمن اینکه در نتیجه‌گیری مقاله فقط به این مطلب می‌رسد که از مبانی ملاصدرا و پلانتینگا می‌توان به مسئله شر پاسخ داد؛ اما با مقایسه مبانی و راه‌حل‌های آن دو، راه‌کاری تطبیقی برای پاسخ به مسئله شر ارائه نمی‌دهد. مقالات دیگری با عناوین «بازنگری در حل مسئله شر بر اساس مبانی حکمت متعالیه» (سپهری و گلپایگانی، ۱۳۹۸) و «پلانتینگا و مسئله منطقی شر» (شریف‌زاده و حاجتی، ۱۳۹۱) نیز هر یک به‌طور جداگانه به تبیین مسئله شر از دیدگاه ملاصدرا و پلانتینگا می‌پردازند؛

بدون اینکه رویکرد مقایسه‌ای و تطبیقی بین آرای دو متفکر در سنت فلسفه اسلامی و ساحت فلسفه غربی داشته باشند؛ بنابراین، نوآوری تحقیق حاضر این است که علاوه بر تبیین و مقایسه دیدگاه‌های دو تن از اندیشوران مسلمان و مسیحی، به نقد و بررسی آرای آنان نیز پرداخته و در نتیجه، با توجه به مجموع مبانی و راه‌حل‌های ملاصدرا و پلانتینگا، پاسخی تطبیقی ارائه می‌دهد که در آن تناقض و ناسازگاری میان شرور و وجود خدا و صفات کمالیه دیده نشود.

۱. چگونگی مواجهه و مبانی ملاصدرا در تحلیل مسئله شر ملاصدرا برای پاسخ به چگونگی ورود شر در فضای الهی، بحثی با عنوان «کیفیت ورود شر در فضای الهی» را مطرح کرده و به‌طور عمده با مشکل ثنویه که دوگانگی و شرک را ترویج می‌کرد، مواجهه کرده است.

از منظر ملاصدرا هر کمال ملایمی که شیء آن را می‌خواهد، «خیر» است و هر امر منافری که شیء از آن دوری می‌جوید، «شر» است و منشأ آن «شر» نیز همیشه «لیس تامه» یا «لیس ناقصه» است؛ بنابراین، کمال و امر وجودی، «خیر» است و امر عدمی و نقص، «شر» است؛ بدین صورت که یا نقصان ذات یا نقصان کمالات ذات است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۵۸/۷).

درخصوص مبانی ملاصدرا در حل مسئله شر به موارد ذیل اشاره می‌شود:

الف. اصالت وجود

اصالت وجود یکی از مبانی بنیادین و اساسی حکمت متعالیه است؛ منظور از اصیل بودن وجود این است که آنچه متن خارج را پر می‌کند و منشأ اثر خارجی است و واقعیت خارجی ملبه ازای آن است، وجود است. ملاصدرا در اسفار در این باره می‌نویسد:

الف. ماهیت منشأ نقایص و کاستی‌های لازم خود است؛ ب. امر دیگری که ماهیت منشأ آن است، شرور و

علم دارد و کارش ایجاد نظام احسن است، به سبب حقیقتی که لازمه آن نظام اتم است؛ بنابراین، واجب‌الوجود به این معنا در علم خود حکیم است و آفرینش و افعال او اتقان دارد؛ پس او حکیم مطلق است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۳۶۸/۶).

ج. نظام احسن

ملاصدرا از دو طریق، احسن بودن این عالم را به اثبات می‌رساند:

(۱) برهان لمّی: سامان‌یافتن این برهان، بر پایه صرف‌الوجود است. از آنجایی که وجود واجب‌الوجود، همان حقیقت و ذات او است، برترین و کامل‌ترین موجود نیز است. علاوه بر اینکه حقیقت وجود، همان ذات مقدس او است و همه چیز فقط پرتوی از وجود اویند. همچنین، از آنجایی که در خدا، ذات و فعل یکی است و افعال او که به صورت آفرینش ظاهر می‌شوند، ذات او را انعکاس می‌دهند، آن چیزی که از او صادر می‌شود هم کامل‌ترین است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱، ج. ۱۰۷/۷).

(۲) برهان ائی: در این برهان، به واسطه بررسی و اندیشه در موجودات جهان طبیعت، به درک ظرافت، دقت و نظم آن موجودات پرداخته می‌شود و درنهایت این نتیجه حاصل می‌شود که جهان، امری مصون از شر و منظم است. در برهان ائی، از معلول به علت پی می‌بریم و هدف از ارثه این برهان این است که با تفکر و تأمل در آیات الهی، از احسن بودن نظام جهان هستی آگاه شویم (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۱۱۷/۷).

د. قادر مطلق بودن خداوند

ملاصدرا معتقد است به دلیل عدم قابلیت اشیای مادی، قدرت مطلق خداوند محدود نمی‌شود؛ زیرا خداوند اراده کرده است جهان براساس نظام علی و معلولی اداره شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۹۷/۷).

آفاتی است که بدون جعل از لوازم ماهیت به شمار می‌آیند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۳۵۰/۲)؛ بنابراین، با این تحلیل، به نظر ملاصدرا شرور به حیثیت ماهوی موجود برمی‌گردد.

بنابراین، به نظر او همه خیرها به فیض الهی و نور هستی او بازمی‌گردد و فیض للهی (وجود)، منزله از نقلیص و کاستی‌هاست و همه کاستی‌ها به ماهیت اشیا و حیثیت ذاتی آنها بازمی‌گردد (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۳۵۳/۲).

نتیجه مهم این بحث این است که وجود، اصیل و مساوق خیر است و ماهیت، اعتباری است و شر به آن برمی‌گردد. این تحلیل در مقام رد شبهه ثنویت است و در آن مقام بسیار نیکوست؛ البته منظور از استناد شر به ماهیت این است که خود ماهیت داشتن یعنی محدود و ناقص بودن حیثیت وجودی؛ اما چون خدا صرف‌الوجود و هستی محض است و همه کمالات وجودی به او برگشت می‌کند، نمی‌تواند منبع شرور باشد؛ همچنان که فیض او یعنی «وجود» هم نمی‌تواند منبع شرور باشد؛ پس نقص در وجود که به معنای محدودبودن آن است، به ماهیت برمی‌گردد، چون وجود، خیر محض است و نمی‌تواند از نظر استنادی که به خدا دارد، موجب نقص در اشیا باشد (سبزواری، ۱۳۷۴، ج. ۶۵/۲).

ب. اعتقاد به حکمت الهی

اعتقاد به حکمت الهی نیز از جمله مبانی کلامی و فلسفی ملاصدرا در حل مسئله شرور است. از نظر او حکمت، فعل محکم است و فعل محکم، به هر چیزی آنچه را که نیاز است، اعطا می‌کند؛ چنانکه آیه شریفه به آن اشاره دارد: «رَبَّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى: خدای ما آن‌کسی است که همه موجودات عالم را خلقت بخشیده و سپس هدایت کرده است» (طه/۵۰). خلق، همان بخشیدن کمال اول است و هدایت، همان افاده کمال دوم است. واجب‌الوجود بذاته به هر چیزی با تمام علل و اسبابش

۵. خیر بودن وجود

از دیدگاه ملاصدرا حقیقت وجود، خیر محض و نور صرف است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۲۴۱/۹). به اعتقاد وی، این مسئله امری بدیهی است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۸، ص. ۱۹۰).

و. نگرش کلی به عالم هستی

ملاصدرا تضاد را منشأ ایجاد شرور می‌داند و معتقد است تضادی که در این عالم وجود دارد، موجب می‌شود فیض، دوام یابد و این تضاد، خیر است نسبت به نظام کلی و شر است نسبت به اشخاص جزئی؛ بنابراین، هدف از افعال خداوند صلاح عمومی و نفع کلی است؛ هرچند از این امر، گاهی سختی‌ها و رنج‌هایی مخصوص و زیان‌هایی جزئی، عارض می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۷۷/۷).

۲. راه‌حل‌های ملاصدرا در مسئله شر

۱-۲. عدمی بودن شر

به نظر ملاصدرا چیزی شر نام‌گذاری می‌شود که عدم ذات یا عدم کمال ذات باشد؛ وی می‌نویسد: «اگر در معانی شر و احوال و نسبت‌های شر تفکر و استقراء نمایی، به این نتیجه می‌رسی که هرچه را که عرف بر آن نام شر می‌گذارد، از دو حال خارج نیست یا عدم محض است، مثل مرگ و جهل بسیط و فقر، یا وجودی است که آن وجود در تحلیل نهایی از آن نظر شر است که منشأ یک عدم است؛ بنابراین، شر به امر عدمی منتهی می‌شود، مانند درد، رنج، سیل، زلزله و غیره» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۵۸۷-۵۹).

به نظر می‌رسد عدمی‌انگاشتن شر با مبنای اصالت وجودی ملاصدرا، توجیه مناسب‌تری داشته باشد؛ زیرا اگر فرض بر این باشد که سراسر هستی را تنها وجود پر کرده و وجود نیز عین خیریت باشد، پس برای آنچه اساساً وجودی یا خیریتی ندارد، اصالتی نمی‌توان قائل شد و شر نیز که مقابل خیر است، حکم عدم را دارد و به این دلیل

می‌توان گفت منشأ خاصی برای پیدایش شر به نحو استقلالی نیست.

شر ادراکی (وجود درد و رنج) مشکلی است که نظریه عدم‌انگاری شر با آن روبه‌رو است؛ بدین صورت که برخی از وجودها به شر بالذات متصف‌اند که در صورت اثبات آن، بر نظریه نیستی‌انگاری شر باید خط بطلان کشید. علامه دوانی در حاشیه تجرید الاعتقاد خواجه طوسی، اصل نزاع و اشکال شر ادراکی را بیان کرده است. او می‌نویسد: «قول محققانه آن است که اگر مراد فلسفه از نظریه عدمی بودن شر، این است که منشأ شر به امور عدمی برمی‌گردد، این نظر صحیحی است و ایراد ما بر آن وارد نیست؛ اما اگر مقصودشان این باشد که شر حقیقی و بالذات، به «اعدام» منحصر می‌شود و آنچه از بعضی وجودات به شربودن متصف می‌شود، از باب عرض و مجاز است، در این فرض ایراد ما بر فلاسفه موجه است» (قوشچی، بی‌تا، ص. ۱۵).

ملاصدرا در پاسخ به علامه دوانی می‌گوید: «بر قول حکما ایراد نیست چون در درد و رنج، دو شر نداریم که یکی برای مثال، قطع شدن دست باشد و دیگری صورت حاصل از آن در نزد نفس درد کشنده باشد؛ بلکه حضور آن امر منافی عدمی، خودش درد و الم است» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۶۳۷-۶۲).

بنابراین، برخلاف دیگران که بیشتر، شر ادراکی را امر وجودی پنداشته‌اند، ملاصدرا آن را امر عدمی می‌داند؛ بنابراین، از مقدمات زیر برای پاسخ اشکال و اثبات عدمی بودن شر ادراکی، استفاده می‌کند:

مقدمه نخست: مساوق بودن ادراک با علم حضوری:

نفس، ألم و درد را که یک امر «منافی عدمی» است، به واسطه علم حضوری درک می‌کند.

مقدمه دوم: اتحاد داشتن علم با معلوم: همیشه رابطه

اتحاد بین علم و معلوم بالذات برقرار است؛ نفس غیر از منطبق شدن با چیزی که ادراک می‌کند، رابطه این‌همانی نیز با آن می‌یابد.

۱۴۱۰ق، ج. ۵۱۵/۱). تلاش ملاصدرا این است که با توسل به «عدم ملکه»، این اشکال را حل کند: «لکن له ثبوت علی نحو ثبوت اعدام الملكات» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱م، ج. ۶۵/۷). مرحوم سبزواری در نقد کارایی این تدبیر می‌نویسد: «این توجیه ملاصدرا افتادن به دام چیزی است که انسان از آن فرار می‌کند، برای اینکه در این صورت، شر امر وجودی می‌شود؛ درحالی که هدف ملاصدرا نفی آن بود» (سبزواری، ۱۹۸۱م، ج. ۶۳/۷).

حتی اگر پذیرفته شود متعلق ادراک، عدمی است، عدمی بودن خود «ادراک» را نمی‌توان نتیجه گرفت. در صورتی که ادراکی وجود داشته باشد، درهرحال چه متعلقش امری وجودی باشد و چه امر عدمی، وجودی بودن آن را نمی‌توان به این بهانه که متعلقش «امر عدمی» است، انکار کرد؛ همان‌طور که متعلق علم، اگر عدم ملکه باشد، به معنای نفی علم نیست؛ بلکه این عین علم به شیئی است که شأن آن، «وجود» است، نه اینکه به معنی مطلق نفی علم باشد؛ ازاین‌رو، مقدمه سوم ملاصدرا که دلالت دارد بر اتحادداشتن وجود عدم با ماهیت عدم، نامعقول است. در صورتی پاسخ ملاصدرا صحیح است که عدم همچنان در عداد عدمیت باقی بماند؛ ولی اگر عدم، موجود شود و از عدمیت خارج شود، در این صورت نمی‌توان گفت وجود عدم، عین عدم است. بدین ترتیب ضعف مقدمه دوم نیز مشخص می‌شود.

از نکات فوق، این نتیجه گرفته می‌شود که استدلال ملاصدرا مبنی بر عدمی بودن شر ادراکی را به‌مثابه پاسخ اشکال محقق دوانی نمی‌توان قبول کرد.

۲-۲. مجعول بالعرض بودن شرور

ملاصدرا معتقد است شرور بالذات، هیچ‌وقت مورد جعل و قضای حق تعالی قرار نمی‌گیرد؛ بلکه جعل و قضای الهی به وجود اشیا تعلق گرفته که وجود آنها برای خودشان و همچنین، برای اشیای سازگار با آنها خیر حقیقی است؛ ازاین‌رو، ملاصدرا یادآور می‌شود شرور عارضه و بالعرض،

مقدمه سوم: اتحادداشتن وجود با ماهیت: ملاصدرا با مطرح کردن «عدم ملکه»، توجیه می‌کند چه‌طور امکان دارد یک شیء هم جزء «ادراکات» که امری وجودی است، باشد و هم اینکه جزء «اعدام» باشد. او تأکید می‌کند عدمی بودن حضور امر منافی نمی‌تواند عدم مطلق باشد؛ به دلیل اینکه یک‌گونه وجود و ثبوت در حد «عدم ملکه» برای آن تصورشدنی است.

ملاصدرا با به‌کارگیری این مقدمات، این نتیجه را می‌گیرد که از یک نظر، «الم» ادراک امر منافی عدمی است و از نظر دیگر، «الم» از افراد عدم است و بنابراین، به شر بالذات انصاف می‌یابد.

پاسخ ملاصدرا به چند صورت نقد می‌شود:

علامه طباطبایی درخصوص نقد مقدمه نخست می‌نویسد: «اصل اشکال در شر ادراکی منحصر به شر ادراکی حسی، مانند قطع عضو نیست تا علم حضوری باشد؛ بلکه اشکال فراتر از ادراک حسی و غیر حسی است و علوم تصدیقی خیالی را نیز در بر می‌گیرد؛ مانند درد حاصل از ادراک مرگ دوستان و خویشاوندان که در آن علم حضوری وجود ندارد». چنانچه بنا بر فرض، اصل اشکال به شر ادراکی حسی محدود شود، باز هم ادعای علم حضوری مخدوش خواهد بود؛ زیرا در ادراک امور حسی خطاهای علم به قدری فراوان و شایع است که ادعای وجود هر گونه علم حضوری گزاف و ناصحیح خواهد بود؛ برای مثال، می‌توان به درد و رنج فرد بیماری اشاره کرد که با وجود از دست دادن پا بعد از عمل جراحی، باز هم تا مدتی بعد، در بعضی اوقات، در ناحیه پای مقطوع خویش احساس درد دارد (طباطبایی، ۱۹۸۱م، ج. ۶۳/۷).

بنا بر فرض، حتی اگر ادراک با علم حضوری همراه باشد، باز هم متعلق آن را نمی‌توان امر عدمی دانست؛ به دلیل اینکه امر عدمی، «عدم محض» است و عدم نیز متعلق اضافه و نسبتی نمی‌تواند قرار گیرد؛ بنابراین، کسانی مثل فخر رازی به این اشکال می‌کنند که چه‌طور امکان دارد امر عدمی (فقدان اتصال) دارای اثر (الم و درد) باشد (رازی،

ضروری می‌داند؛ زیرا معتقد است موجود نکردن چیزی که خیر آن بر شرش غلبه دارد، خود مصداق شر کثیر است؛ از این رو، صدور چنین جهانی از سوی خالق هستی نه تنها جایز، با توجه به فیض و رحمت و اوسعاً الهی متعین و واجب است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۶۹/۷).

۴-۲. رفع نگرش انسان‌گرایی در مسئله شر

با نگاه انسان‌گرایی و تمام هستی را برای انسان و در خدمت انسان دیدن، مشکل شر به شکل مهم‌تری نمایان می‌شود؛ چون براساس این نگرش، هر چیزی که برای انسان سودی نداشته باشد، بیهوده و عبث است؛ درحالی‌که حکیم مطلق، محال است که فعل عبث و بیهوده انجام دهد (صدرالدین شیرازی، ۱۴۱۹ق، ج. ۳۷۱/۱). به اعتقاد ملاصدرا براساس نگرش انسان‌گرایی، باید دست‌کم اولیای خدا در این جهان در آسایش و راحتی باشند؛ درحالی‌که احوال اولیای الهی در این جهان، با سختی زیاد و غلبه ظاهری ظالمان همراه است. مطلب مذکور، نشان‌دهنده این است که انسان و انسان‌گرایی، محور نظام هستی نیست و قوانین معینی بر عالم حاکم است که به‌طور یکسان برای همه جاری می‌شود (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۸۷/۷).

۲-۵. حکمت و غایت آفرینش مخلوت

به اعتقاد ملاصدرا هر امری از جمله شرور، فایده و غایتی دارند که با دید جزئی و عوامله نمی‌توان به آنها دست یافت (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۹۹/۷). او در سفر به تفصیل، حکمت آفرینش مخلوقات را بیان می‌کند؛ او به حکمت موت، خوردن گوشت حیوانات، دردها، گرسنگی‌ها، تشنگی‌ها و امثال آن می‌پردازد. بدین ترتیب ملاصدرا درباره خیرات و شرور انسان‌ها می‌گوید: «خیرات و شروری که به انسان‌ها نسبت داده می‌شود، از آن نظر که تحت اوامر و نواهی دینی واقع می‌شود، همه آنها از خیرات به حساب می‌آیند» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹،

همانند لوازم ماهیات، لازمه آفرینش ماهیات شمی‌آیند که بلذات مورد جعل واقع نمی‌شوند؛ همان‌گونه که فاعل اشکال کروی نمی‌تواند آنها را به گونه‌ای در کنار هم نهد که فضای خالی را پر کنند؛ اما این امر، در مربع‌ها و شش ضلعی‌ها امکان‌پذیر است؛ به همین شکل، فاعل نمی‌تواند مبادی کائنات را بدون تضاد بیافریند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۷۲/۷-۷۱).

بدین ترتیب صدرا به این نتیجه رهنمون می‌شود که هر چند شر در مرتبه عالم طبیعت، بالعرض و در قیاس با موجودات دیگر راه یافته است و لکن این شر بالعرض در حوزه قضا و در دائره جعل الهی قرار ندارد و آنچه بالذات متعلق جعل و قضای الهی است، وجود آنهاست.

۳-۲. غلبه خیرات بر شرور

بعد از تبیین جایگاه و علت ظهور شرور بالعرض در عالم طبیعت، این سؤال مطرح می‌شود که نسبت شرور بالعرض عالم ماده با خیرات آن از حیث کمیت چگونه است. ملاصدرا با اضافه کردن این رکن نشان می‌دهد شر موجود، در عالم غلبه ندارد و آنچه غلبه وجودی دارد، خیر است. او در تبیین و اثبات مسئله به تقسیم معروف پنج‌گانه ارسطو متوسل می‌شود و بدین واسطه، کثرت خیرات و قلت شرور را نشان می‌دهد. حکمای متأله براساس تقسیم معروف ارسطویی، مراتب هستی را به حصر عقلی به پنج قسم تقسیم می‌کنند:

۱. خیر مطلق است و هیچ شری ندارد.
۲. واجد خیر کثیر و شر قلیل است.
۳. واجد شر کثیر و خیر قلیل است.
۴. خیر و شر آنها مساوی است.
۵. سراسر شر است و هیچ خیری ندارد.

به اعتقاد ملاصدرا سه مورد اخیر هیچ مصداقی در عالم ندارند؛ زیرا با عنایت و خیرخواهی الهی منافات دارند؛ اما او این قسم از موجودات را که در کنار خیرات کثیر آنها احوالاً شرور لندکی نیز دیده می‌شود، لازم و

پلانتینگا از برجسته‌ترین نمایندگان «معرفت‌شناسی اصلاح‌شده» است. او مخالف «الهیات طبیعی» است و معتقد است بدون دلیل و قرینه و به‌خودی‌خود نیز باور به خداوند کاملاً عاقلانه و صحیح است. پلانتینگا به‌شدت از عنوان «نظریه‌پرداز عدل الهی» ممانعت می‌کند؛ زیرا اعتقاد دارد نمی‌توان توجیهی واقعی برای شرور پیدا کرد. او تلاش می‌کند امکان یا احتمال توجیه عقلانی از جللب خداوند را برای وجود شرور اثبات کند؛ بنابراین، تأکید می‌کند: «من قصد ندارم شرور را توجیه کنم و اگر کسی مرا جزء نظریه‌پردازان عدل الهی بداند، اشتباه کرده است؛ چون من فقط می‌خواهم اثبات کنم خداوند برای این شرور دلیل عقلانی داشته است؛ حال آنکه دلیل عقلانی چیست و چرا خداوند شرور را روا داشته ما نمی‌دانیم، بلکه ما فقط می‌دانیم حتماً دلیلی هست و اگر ثابت کنیم خداوند علیم، قادر و خیر محض، دلیلی دارد، برای پاسخ به جی. ال. مکی کافی است» (پلانتینگا، ۱۳۷۶، ص. ۶۹-۷۲).

۴. راه‌حل‌های پلانتینگا در مسئله شر

۴-۱. تبیین جهان‌های ممکن

پلانتینگا معتقد است اگر مکی بخواهد مجموعه: (۱) «خداوند قادر مطلق است». (۲) «خداوند خیر محض است» و (۳) «شر وجود دارد» را ناسازگار بداند، باید قضایایی را به این مجموعه اضافه کند تا بتواند با استنتاج منطقی، به تناقض صریح برسد. مکی دو قضیه را اضافه می‌کند: (۱) «فرد خیرخواه تا آنجا که می‌تواند شر را از بین می‌برد»؛ (۲) «توانایی‌های قادر مطلق حدومرزی ندارد» (پلانتینگا و همکاران، ۱۳۸۴، ص. ۱۴۷).

پلانتینگا می‌گوید: «اگر بخواهید با اضافه کردن قضایایی، تناقض صریح به دست آورید، باید قضایایی که قصد اضافه کردن آنها را دارید، ضرورتاً صادق باشند» (پلانتینگا، ۱۳۷۶، ص. ۵۱). این نکته در نظر پلانتینگا خیلی مهم است و منشأ ایده جهان‌های ممکن نیز همین جاست.

ج. ۱۰۴/۷-۱۰۵). همچنین، در توجیه اینکه حیوانات یکدیگر را می‌خورند، می‌گوید: «اگر حیوانات از هم تغذیه نمی‌کردند، جسد آنها بی‌فایده بر زمین می‌ماند و موجب فساد کلی می‌شد» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۱۰۲/۷). ملاصدرا در پاسخ به شبهه مرگ نیز چنین می‌گوید: «هر کس در امر مرگ که همه، آن را شدیدترین نوع شرور می‌شمارند، تأمل کند، مرگ را خیر کثیر می‌یابد، خیری که هم به مرده می‌رسد و هم به دیگران؛ زیرا اگر مرگ نباشد، زندگی بر مردم مشکل می‌شود و مکان به‌طوری تنگ می‌شود که حتی تنفس مشکل می‌شود، چه رسد به حرکت و خوردن و آشامیدن و اما خیری که به میت می‌رسد، رهایی او از وجود دنیوی است که در معرض آفات و محنت‌ها است» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۷۷/۷).

بنابراین، روشن می‌شود همه شرور و بلاها دربردارنده حکمتی از طرف خداوند متعال‌اند و هیچ مصیبتی بدون حکمت و غایتی واقع نمی‌شود.

۳. چگونگی مواجهه و مبانی پلانتینگا در تحلیل مسئله شر

تبیین سازگاری یا ناسازگاری اعتقاد به خدا و مسئله شر، یکی از جدی‌ترین مباحثی است که فیلسوفان دین در مغرب زمین به آن توجه داشته‌اند. جی. ال. مکی از اندیشمندانی است که مسئله ناسازگاری منطقی را مطرح کردند. بنا بر ادعای مکی بین قضایای ذیل تناقض برقرار است:

- (۱) خدا قادر مطلق است.
- (۲) خدا خیرخواه محض است.
- (۳) شر وجود دارد.

به اعتقاد مکی این مجموعه با هم ناسازگارند؛ بنابراین، نباید به چنین خدایی اعتقاد داشت؛ در نتیجه، خدا وجود ندارد (مکی، ۱۳۷۰، ص. ۲۷).

پلانتینگا با ادعای «توصیف جهان ممکن مدنظر و نسبت میان اختیار انسان و قدرت مطلق خداوند»، اثبات می‌کند مسئله منطقی شر با وجود خدا تناقض ندارد.

و می‌تواند، از میان برمی‌دارد. اگر چنین قیدی اضافه نشود، حتماً مواردی را می‌توان پیدا کرد که گرچه فرد خیرخواه است؛ اما شر را از بین نمی‌برد؛ برای مثال، فرد با اینکه خیرخواه است، جایی که از وجود شری با خیر نیست یا قدرت از بین بردن آن را ندارد، آن را از میان برنخواهد داشت (پلانتینگا و همکاران، ۱۳۸۴، ص. ۱۸۲).

پلانتینگا معتقد است قضیه «فرد خیرخواه همواره شری را که می‌داند و می‌تواند، از میان برمی‌دارد»، نه تنها ضرورتاً صادق نیست، کاذب است! یعنی می‌توان اموری را فرض کرد که با وجود اینکه شخص خیرخواه می‌داند شر وجود دارد و می‌تواند شر را از بین ببرد، اما از بین نبردن شر به خیرخواه بودن او هیچ‌گونه خدشه‌ای نمی‌زند؛ زیرا بعضی وقت‌ها شری را از میان بر نمی‌دارد، چون ممکن است از میان برداشتن آن شر، به شری عظیم‌تر منجر شود و می‌توان حالتی را متصور شد که از بین بردن شر امکان دارد موجب از میان رفتن خیر کثیر شود. پس روشن شد قضیه «فرد خیرخواه و قادر مطلق همیشه شر را از بین می‌برد»، نه تنها ضرورتاً صادق نیست، کاذب نیز است (پلانتینگا و همکاران، ۱۳۸۴، ص. ۱۷۸).

بنابراین، با اضافه کردن هر یک از قضایای مورد ادعای مکی به مجموعه سه قضیه مسئله منطقی شر، نمی‌توان تناقض را نتیجه‌گیری کرد.

۲-۴. دفاع مبتنی بر اختیار

هدف از «دفاع مبتنی بر اختیار» این است که اثبات کند برای خداوند در بعضی از شرور امکان دارد که دلیل موجهی وجود داشته باشد (Frederick, 2004, P. 77).

از دیدگاه پلانتینگا به شرط یکی بودن سایر وجوه، جهانی که دارای مخلوقات حقیقتاً مختار است و این مخلوقات، به صورت اختیاری فعل خیر را از فعل شر بیشتر انجام می‌دهند، از جهانی که به صورت مطلق، فاقد مخلوقات مختار است، با ارزش‌تر است. خداوند مخلوقات مختار را می‌تولند بیافریند؛ اما آنها را نمی‌تولند مجبور کند

در ابتدا قضیه «توانایی‌های قادر مطلق هیچ حدومرزی ندارد»، بررسی می‌شود. وقتی ادعا می‌شود موجودی قادر مطلق است، منظور چیست؟ شاید مقصود این باشد که آن موجود، فعال مایشاء یا همه‌توان است و هر کاری را می‌تواند انجام دهد؛ ولی آیا هیچ چیز قدرت این چنین موجودی را محدود نمی‌کند؟ به اعتقاد پلانتینگا قدرت بی‌انتهای خداوند این معنا را ندارد که او هر کاری را می‌تولند انجام دهد، هر چند از محالات باشد. مشکل منطقی شر هیچ‌گاه برای کسی که قدرت خداوند را محدود به حدود منطقی و محال نداند، پیش نخواهد آمد؛ زیرا به اعتقاد چنین شخصی، خداوند قادر علی‌الاطلاق است و بنابراین، حتی اگر مجموعه، به تناقض نیز دچار شود، چون خداوند قادر مطلق است، می‌تولند کاری کند همه تناقضات با هم از بین بروند؛ پلانتینگا، صاحبان این نگرش را خیلی کم و نظرات آنان را نامنظم می‌داند و بنابراین، باور دارد قدرت خداوند را نمی‌توان شامل محالات دانست؛ بنابراین، برای پلانتینگا قضیه «توانایی‌های قادر مطلق را هیچ حدومرزی نیست»، وقتی ضرورتاً صادق است که به این قضیه، یک قیدی را اضافه کنیم؛ بدین صورت که «قدرت خداوند نامحدود است؛ با این حال محالات منطقی را شامل نمی‌شود». به بیان دیگر «قدرت خداوند به جز حدود منطقی، هیچ حدی ندارد». اگر این‌طور به قضیه نگاه شود، آنگاه می‌توان گفت قضیه مدنظر ضرورتاً صادق است؛ وگرنه پذیرفتنی نخواهد بود که قدرت خداوند، محالات را نیز شامل شود. به واسطه ایده جهان‌های ممکن ثابت می‌شود خداوند نمی‌تواند هر جهان ممکن را بیافریند؛ یعنی بعضی از جهان‌ها با اینکه امکان دارند، ولی خداوند آنها را نمی‌تواند بیافریند.

حال قضیه «فرد خیرخواه تا آنجا که بتواند شر را از بین می‌برد» بررسی می‌شود؛ آیا این قضیه ضرورتاً صادق است؟ از دیدگاه پلانتینگا این قضیه در صورتی به قضیه‌ای ضرورتاً صادق نزدیک می‌شود که به آن قیدی اضافه شود؛ بدین صورت که «فرد خیرخواه همیشه شری را که می‌داند

هم مختار باشید و هم گناه نکنند را فعلیت ببخشید» (پلانتینگا و همکاران، ۱۳۸۴، ص. ۲۲۶).

۵. نقد و بررسی دیدگاه پلانتینگا

باوجود تجلیل از مقام علمی و کار بزرگ پلانتینگا در عالم غرب، در برخی از اصطلاحات جدیدی که زیربنای فکری او را در استدلال‌ها تشکیل می‌دهد، مغالطه یا خطایی وجود دارد که اشاره خواهد شد:

۱-۵. شرارت فراگیر

همان‌طور که اشاره شد پلانتینگا در جواب جی. ال. مکی، بیان می‌کند قدرت خداوند بر عالمی که همه در آن عالم با وجود اختیار، خیر اختیار کنند، به دلیل شرارت فراگیر، محال است؛ یعنی می‌گوید به دلیل اینکه تمام انسان‌ها گناهکارند، گناه (البته به فرض وی) صفت ذاتی آدمی است؛ بدین ترتیب محال است که اختیار و عدم گناه با یکدیگر جمع شوند؛ به همین دلیل، قدرت خدا شامل این چنین جهانی نمی‌شود. حال اگر بتوان شرارت فراگیر را رد کرد، زیربنای استدلال وی نیز فرو می‌ریزد. از طرفی دست‌کم در تفکر شیعی با ادله فراوان می‌توان ثابت کرد انبیا و ائمه اطهار - علیهم السلام - معصوم از خطا هستند و حتی یک گناه نیز مرتکب نشده‌اند و حال آنکه مختار بوده‌اند. پس با اثبات عصمت در عالم انسانی، جواب پلانتینگا رد می‌شود (سنجری، ۱۳۹۰، ص. ۲۴۱).

۲-۵. نقد تحقق جهان‌های ممکن و نه فعلیت آنها

پلانتینگا در زمینه وضعیت‌ها و حالات ممکن، باور دارد برخی از جهان‌های ممکن درحالی‌که تحقق دارند، اما فعلیت ندارند؛ حتی خدا نیز نمی‌تواند برخی از آنها را فعلیت ببخشید (پلانتینگا، ۱۳۷۶، ص. ۲۲۲). او فعلیت و تحقق را متفاوت می‌داند؛ یعنی برخی از وضعیت‌ها هستند که باوجود اینکه تحقق دارند، فعلیت ندارند. حال آنکه تحقق یا به معنای وجود است یا به معنای عدم است؛ در

تنها کار صواب انجام دهند؛ زیرا اگر آنها را مجبور بکند، آن مخلوقات واقعاً مختار نخواهند بود. لازمه اینکه خداوند مخلوقاتی که بر انجام خیر اخلاقی قادر هستند را بیافریند، این است که آن مخلوقات قادر به انجام شر اخلاقی نیز باشند. درحقیقت خداوند مخلوقات را مختار می‌آفریند؛ ولی برخی از این مخلوقات در حین اعمال اختیاری‌شان، خطا مرتکب می‌شوند و این امر سرچشمه شر اخلاقی می‌شود. اینکه مخلوقات مختار، گاهی اوقات دچار خطا می‌شوند، نه با قدرت مطلق خداوند و نه با خیریت او منافات ندارد؛ چون در صورتی خداوند توان ممانعت از وقوع شر اخلاقی را دارد که امکان وقوع خیر اخلاقی را نیز حذف کند (پلانتینگا و همکاران، ۱۳۸۴، ص. ۱۶۶-۱۶۷).

مکی اشکالی اساسی به راهکار پلانتینگا در این خصوص دارد و آن اینکه «وجود جهانی که در آن فاعلان مختار همیشه خیر اختیار کنند، بی‌شک ممکن است و در این قضایا، ناسازگاری درونی وجود ندارد؛ زیرا اگر منطقاً محال نیست که انسان‌ها یک یا چند بار مختارانه خیر را برگزینند، این امر هم منطقاً محال نیست که انسان‌ها همواره به اختیار خویش، خیر را انتخاب کنند. از طرف دیگر خداوند، قادر مطلق است و قدرتش به‌جز محالات منطقی هیچ حدودمرزی ندارد؛ بنابراین، خداوند باید چنین جهانی را بیافریند؛ زیرا قدرتش مطلق است و این جهان نیز محال نیست و جزء ممکنات است» (پلانتینگا و همکاران، ۱۳۸۴، ص. ۱۶۲-۱۶۳).

پلانتینگا باید ثابت کند جهان مبرا از هرگونه شر اخلاقی، جزء جهان‌هایی است که قدرت خدا شامل آنها نمی‌شود. برای اثبات این مطلب، متوسل به نظریه «شرارت فراگیر» می‌شود. او می‌گوید: «جهان ممکنی به نام W داریم (محقق است) که در آن آدمی مختار است و می‌تواند همیشه خیر اختیار کند؛ اما این مطلب وقتی به جهان فعلی می‌رسد، صحیح نیست؛ چون گناه ذاتی انسان است و انسان نمی‌تواند مختار باشد و همیشه خیر را اختیار کند و خداوند نمی‌تواند جهان ممکنی را که در آن جهان، انسان

صورتی که به معنای وجود باشد، باید فعلیتی نیز داشته باشد و اگر به معنای عدم باشد، قطعاً پلانینگا آن را قبول نمی‌کند؛ به این دلیل که او بیان می‌کند محقق و موجود است، ولی فعلیت نیافته است.

اجتماع نقیضین هم در عالم تحقق و هم در عالم فعلیت، محال است؛ بدین صورت که اگر بنا بر فرض عالمی وجود داشته باشد به نام تحقق، ولی این عالم، فعلیتی نداشته باشد، در این عالم نیز اجتماع نقیضین، محال خواهد بود. از دیدگاه پلانینگا جهان ممکنی موجود است که می‌توان در آن، هم وجود خدا و هم عدم خدا را فرض کرد. در این حالت و وضعیت، قضایای «خدا وجود دارد» و «خدا وجود ندارد» با یکدیگر متناقض هستند یا خیر؟ اگر او اعتقاد داشته باشد که تناقض ندارند، در این صورت امر بدیهی را منکر شده است و اگر معتقد به این باشد که تناقض دارند، در جواب گفته می‌شود در هر کجای عالم، چه در عالم تحقق و چه در عالم فعلیت، اجتماع نقیضین محال است. پلانینگا در خصوص امر محال این گونه مثال زد که جهان ممکنی به نام W هست که انسان در آن، مختار است و همواره می‌تواند خیر اختیار کند؛ ولی این مطلب زمانی که به جهان فعلی می‌رسد، درست نیست؛ به این دلیل که گناه، ذاتی آدمی است و آدمی نمی‌تواند مختار باشد و همواره خیر اختیار کند و خداوند نمی‌تواند جهان ممکنی را فعلیت ببخشد که در آن جهان، آدمی هم مختار باشد و هم اینکه مرتکب گناه نشود (پلانینگا و همکاران، ۱۳۸۴، ص. ۲۲۶).

می‌توان این سؤال را از پلانینگا کرد که آیا به نظر شما این امر محال، در جهان ممکنی که تحقق دارد، محقق است یا خیر؟ حتماً پلانینگا پاسخ مثبت خواهد داد؛ زیرا او می‌پذیرد که این امر محال، در آن جهان ممکن، وجود دارد؛ اما به این دلیل که محال است، خدا به آن نمی‌تواند فعلیت دهد. این سخن این اشکال را دارد که هر چیزی که محال باشد، در هر دو عالم، یعنی چه در عالم تحقق و چه در عالم فعلیت، تحقق‌ناپذیر و محال است.

تفسیر ماهیت فعلیت‌بخشیدن و اختلاف آن با آفرینش، ابهام دیگری است که در نظریه پلانینگا وجود دارد. بر پایه نظر رایج، خداوند می‌تواند امور ممکن معدوم را بیافریند (خلق از عدم) یا به تعبیر دیگر، به ماهیات معدوم، وجود بدهد یا وجود آنها را جعل کند. براساس این نگرش، برای تفکیک بین فعلیت‌بخشی و آفرینش و سلب دومی از خداوند، وجه معقولی وجود ندارد.

۶. مقایسه دیدگاه ملاصدرا و پلانینگا

شبهه شرور، گرچه شبهه‌ای فرازمانی است؛ یعنی در همه اعصار و دوران تاریخ تفکر بشری و به گونه‌های مختلف مطرح شده و تنها نوع شبهات با هم مختلف بوده است، هم ملاصدرا و هم پلانینگا، همه تلاش خودشان را برای پاسخ به شبهات ملحدان و بدبینانی کرده‌اند که به دلیل مسئله شر، یا وجود خدا را منکر شده‌اند یا علم، حکمت و قدرت او را انکار کرده‌اند.

۶-۱. مشابهت‌های دیدگاه ملاصدرا و پلانینگا

ملاصدرا و پلانینگا هر دو به وجود خداوند معتقدند. پلانینگا علاوه بر اصل اعتقاد به خدا، بر این باور است که این اعتقاد، بدون قرینه و دلیل نیز کاملاً صحیح و عقلانی است (Plantinga, 1983, P. 39).

هر دو متفکر بر این باورند که علم خداوند مطلق و نامحدود است (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۱۰۷/۷؛ پلانینگا و همکاران، ۱۳۸۴، ص. ۱۸۸).

ملاصدرا و پلانینگا معتقدند خدا قادر مطلق است و هرگز لطمه‌ای بر قدرت مطلق خداوند وارد نمی‌شود. تنها چیزی که در قدرت مطلق خداوند مطرح است، این است که خداوند قادر به محالات منطقی نیست (صدرالدین شیرازی، ۱۳۷۹، ج. ۹۷/۷؛ پلانینگا و همکاران، ۱۳۸۴، ص. ۱۸۴).

ملاصدرا معتقد است خداوند خیر محض است و هیچ شری در او نیست و از خیر محض، طبق قانون سنخیت علت و معلول، جز خیر به وجود نمی‌آید؛ بنابراین، هرچه

به صورت مبنایی نپذیرفت، نظریه پلانتینگا را نیز نمی‌توان پذیرفت. همان‌طور که اشاره شد پلانتینگا در جواب جی. ال. مکی، قدرت خدا را بر عالمی که همه در آن عالم با وجود اختیار، خیر را انتخاب کنند، به دلیل شرارت فراگیر، محال دانست؛ یعنی گفت چون همه انسان‌ها گناهکارند، گناه (البته به فرض وی) صفت ذاتی انسان‌ها است؛ پس محال است اختیار و عدم گناه جمع شوند؛ بنابراین، قدرت خدا شامل چنین جهانی نمی‌شود. حال اگر بتوان شرارت فراگیر را رد کرد، زیربنای استدلال وی نیز فرو می‌ریزد. از طرفی براساس نظر ملاصدرا با ادله فراوان می‌توان ثابت کرد انبیا و ائمه اطهار - علیهم السلام - معصوم از خطا هستند و حتی یک گناه نیز مرتکب نشده‌اند، درحالی‌که مختار بوده‌اند (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶، ج. ۱۱/۳).

۶-۲-۳. دفاع ملاصدرا از نظریه عدل الهی و عدم دفاع پلانتینگا در این رابطه

پلانتینگا برای شامل نشدن قدرت خداوند بر محالات منطقی دلیلی ارائه نمی‌دهد؛ اما برخلاف او، ملاصدرا بر عدم قدرت خداوند بر محالات منطقی دلیل اقامه می‌کند. پلانتینگا به شدت از عنوان نظریه پرداز عدل الهی گریزان است؛ زیرا او بر این باور است که نمی‌توان به توجیهی واقعی برای شرور دست یافت؛ به همین سبب، او در صدد است برای وجود شرور، احتمال یا امکان توجیه عقلانی از جانب خداوند را ثابت کند. حال آن دلیل عقلانی چیست و چرا خداوند شرور را روا داشته ما نمی‌دانیم، بلکه ما فقط می‌دانیم حتماً دلیلی هست و اگر ثابت کنیم خداوند علیم، قادر و خیر محض دلیلی دارد، برای پاسخ به جی. ال. مکی کافی است.

بنابراین، پلانتینگا سعی دارد چنین وانمود کند که هیچ‌گاه به دنبال علت حقیقی شرور در این عالم نبوده و به اصطلاح، خود را مدافع نظریه عدل الهی نمی‌داند؛ اما ملاصدرا سعی در یافتن علت شرور در این عالم دارد؛ بنابراین، ملاصدرا نظریه‌پردازی است که مدافع نظریه عدل الهی است.

از خدا ایجاد می‌شود، اصالتاً خیر است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱م، ج. ۸۵/۷). پلانتینگا نیز به عنوان متأله در سنت مسیحی، به خیرخواهی خداوند اذعان می‌کند (پلانتینگا و همکاران، ۱۳۸۴، ص. ۱۸۷).

۶-۲. اختلاف‌های دیدگاه ملاصدرا و پلانتینگا

ملاصدرا و پلانتینگا هرکدام با مبانی خاص خودشان (ملاصدرا با انگیزه دینی و فلسفی و پلانتینگا با دفاع مبتنی بر اختیار) به حل مسئله شر پرداخته‌اند.

۶-۲-۱. تفاوت در نوع مواجهه و غلبه نگاه منطقی به مسئله شر از سوی پلانتینگا برخلاف ملاصدرا

ملاصدرا در عصر خود به طور عمده با مشکل ثنویه مواجه بوده است. دیدگاه ثنویه وحدانیت خداوند را برهم می‌زد و دوگانگی و شرک را ترویج می‌کرد. او با طرح اصول و مبانی فلسفی، شبهات مطرح در مسئله عنایت الهی را از سر راه برداشت و راه را برای اثبات نظام احسن هموار ساخت؛ اما پلانتینگا برای اینکه به شبهه «ناسازگاری منطقی» مکی پاسخ دهد، با همان روش منطقی نشان می‌دهد گزاره‌های «خدا وجود دارد» و «شر وجود دارد» می‌توانند توأمان صادق باشند. او با ادعای «توصیف جهان ممکن مدنظر و نسبت میان اختیار انسان و قدرت مطلق خداوند» اثبات می‌کند مسئله منطقی شر با وجود خدا تناقض ندارد.

۶-۲-۲. ذاتی بودن گناه و شرارت فراگیر

پلانتینگا براساس اعتقاد به گناه اولیه که از دین تحریف‌شده مسیحیت گرفته است، بنا را بر گناهکاربودن همه انسان‌ها نهاده و بر این باور است که همه افراد انسان، حتی انبیا به سبب داشتن اختیار، دچار گناه می‌شوند؛ به همین دلیل به شرارت فراگیر قائل شده است. از طرفی زیربنای پاسخ او به جی. ال. مکی، همان شرارت فراگیر است؛ یعنی اگر بتوان شرارت فراگیر را رد کرد یا حتی

نتیجه

جی. ال. مکی از شاخص‌ترین افرادی است که مسئله منطقی شر را تقریر کرده است. بنا بر ادعای وی گزاره‌های (الف) خدا قادر مطلق است. (ب) خدا خیرخواه مطلق است (ج) شر وجود دارد، با هم ناسازگاری منطقی دارند. با تطبیق مبانی و راه‌حل‌های ملاصدرا و پلانتینگا راهکارهای ذیل برای پاسخ به مسئله منطقی شر ارائه می‌شود:

(۱) انکار گزاره «شر وجود دارد»: براساس مبانی حکمت متعالیه، خیر، مساوق وجود است و بنابراین، شر، به امر عدمی برمی‌گردد؛ ضمن اینکه خداوند، قادر و خیرخواه مطلق است و اجازه نمی‌دهد شر وجود داشته باشد.

(۲) دفاع مبتنی بر اختیار: صفات قادر و خیرخواه مطلق برای خداوند از مبانی اصلی دفاعیه پلانتینگا به حساب می‌آیند؛ به همین سبب، او نمی‌تواند منکر این صفات شود و نیز مایل به انکار وجود شر نیست؛ زیرا در عالم، وجود شر امری شهودی است؛ بنابراین، تنها راهی که باقی می‌ماند این است که ثابت شود این گزاره‌ها با یکدیگر می‌توانند جمع شوند. جواب پلانتینگا بدین صورت است که خداوند برای اینکه جهانی بیافریند که در آن انسان‌ها خیر اخلاقی را مختارانه انجام دهند، امکان دارد به غیر از این راهی نداشته باشد که اجازه دهد بعضی از شرور، ورود پیدا کنند.

پاسخ پلانتینگا بیشتر بر شرور اخلاقی تکیه دارد و تنها معضل شرور اخلاقی را برطرف می‌کند؛ درحالی‌که جواب ملاصدرا هم شامل شرور اخلاقی می‌شود و هم شامل شرور طبیعی. همچنین، در مقابل دفاعیه پلانتینگا این پرسش مطرح می‌شود که چرا خداوند موجودی را آفرید که مختارانه تا این حد، مرتکب شر می‌شود؛ بدین ترتیب آفریدن این موجود با خیرخواهی خداوند ناسازگار است. اگر خداوند می‌دانست در صورتی که انسان را بیافریند، به صورت اختیاری تا این اندازه، فعل شر انجام می‌دهد، شاید بهتر بود از آفرینش انسان چشم‌پوشی می‌کرد. برای جواب‌دادن به این ناسازگاری چاره‌ای به جز

فراترفتن از دفاعیه مبتنی بر اختیار و تکیه‌کردن بر دفاعیه‌ای مبتنی بر غایت و حکمت آفرینش انسان نیست. این مسئله نشان‌دهنده این است که در بهترین حالت، دفاعیه مبتنی بر اختیار، کامل نیست و لازم است دلیل ممکن خداوند برای خلقت انسانی که به صورت اختیاری تا این اندازه، مرتکب شر می‌شود، مشخص شود؛ درحالی‌که اگر از ابتدا ثابت شود هر یک از شروری که در عالم دیده می‌شود با ترسیم کلی نظام آفرینش، هماهنگ و سازگار است، هیچ‌گاه کسی به وجود شرور خرده نخواهد گرفت؛ زیرا شرور، هماهنگ با نظام احسن است.

منابع

قرآن کریم

پلانتینگا، آوین (۱۳۷۶). *فلسفه دین (خدا، اختیار و شر)* (محمد سعیدی مهر، مترجم). مؤسسه فرهنگی طه.

پلانتینگا، آوین و دیگران (۱۳۸۴). *کلام فلسفی (مجموعه مقالات)* (احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، مترجم). مؤسسه فرهنگی صراط.

خادمی، عین‌لله، و عباسی‌کیا، کبری (۱۳۹۱). بررسی تطبیقی مواجهه ملاصدرا و پلانتینگا با مسئله شرور. *پژوهش‌های هستی‌شناختی*، ۱(۱)، ۱۷-۴۴.

https://orj.sru.ac.ir/article_146.html

رازی، محمد بن عمر (۱۴۱۰ق). *المباحث المشرقیه فی علم الالهیات و الطبیعیات* (ج. ۱). دارالکتاب العربی.

سبزواری، ملاهادی (۱۹۸۱م). *تعلیق بر کتاب اسفار صدرالمتألهین* (ج. ۷). دارالاحیاء التراث العربی.

سبزواری، ملاهادی (۱۳۷۴). *شرح منظومه* (ج. ۲؛ حسن حسن‌زاده آملی، تصحیح و تعلیق). نشر سازمان تبلیغات اسلامی.

سپهری، خدیجه، و ربانی گلپایگانی، علی (۱۳۹۸). بازنگری در حل مسئله شر براساس مبانی حکمت

متعالیه. *فصلنامه کلام اسلامی*، ۲۸(۱۱۲)، ۲۳-۳۹.

https://www.kalamislami.ir/article_118160.html

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۷۸). *رسائل فلسفی* (حامد ناجی اصفهانی، تحقیق و تصحیح). انتشارات حکمت.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۴۱۹ق). *مفاتیح الغیب* (ج. ۱؛ علی نورانی، تعلیقات). مؤسسه تاریخ العربی.

طباطبایی، محمدحسین (۱۹۸۱م). *تعلیق بر کتاب اسفار صدرالمآلهین* (ج. ۷). دارالاحیاء التراث العربی.
قوشچی، علاءالدین (بی تا). *شرح تجرید الاعتقاد* (با حواشی محقق دوانی). بی جا. چاپ سنگی.
مکی، جی. ال (۱۳۷۰). *شر و قدرت مطلق* (محمدرضا صالح نژاد، مترجم). کیان، (۳)، ۲۷.

<http://ensani.ir/fa/article/20918/>

References

- The Holy Quran*. [In Persian].
- Frederick, W. (2004). *Plantinga on God, freedom, and evil*. Springer Netherlands.
- Khademi, A., & Abbasikia, K. (2012). A comparative study of Mulla Sadra and Plantinga's encounter with the evil problem. *Ontological Research*, 1(1), 17-44. https://orj.sru.ac.ir/article_146.html [In Persian].
- Mackie, J. (1991). Evil and Omnipotence (M. R. Saleh Nejad, Trans.), *Kiyan*, (3), 27. <http://ensani.ir/fa/article/20918/> [In Persian].
- Plantinga, A. (1983). Reason and Belief in God. In Alvin Plantinga and Wolterstorff, (Eds.) *Faith and Rationality* (p. 39). University of Notre Dome Press.
- Plantinga, A. (1997). *Philosophy of Religion (God, Freedom, and Evil)*. (M. Saeedi Mehr, Trans.). Taha Cultural Institute. [In Persian].
- Plantinga, A., & others. (2005). *Philosophical Theology (Collection of Articles)*. (A. Naraghi & E. Soltani, Trans.). Serat Cultural Institute. [In Persian].

سنجری، غلامعلی (۱۳۹۰). *مسئله منطقی شر از دیدگاه علامه طباطبایی و آلون پلانتینگا*. مؤسسه بوستان کتاب.

شریفزاده، رحمان، و حجتی، سید محمدعلی (۱۳۹۱). پلانتینگا و مسئله منطقی شر. *جستارهای فلسفه دین*، ۱(۲)، ۸۹-۱۰۳.

https://journal.philor.org/article_246704.html

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۷۹). *اسفار* (تعلیقات سبزواری و طباطبایی) (ج. ۲، ۶، ۷، ۹). نشر مصطفوی.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۹۸۱م). *الحکمه المتعالیه فی اسفار العقلیه الأریعه* (ج. ۷). دارالاحیاء التراث.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۶). *تفسیر القرآن الکریم*. انتشارات بیدار.

- Qushji, A. (n.d.). *Sharh Tajrid al-I'tiqad*. (By Muhaqqiq Dawani). n.p. [lithographic print]. [In Persian].
- Razi, M. (1989). *Al-Mabahith al-Mashriqiyya fi 'Ilm al-Ilahiyyat wa al-Tabi'iyat* (Vol. 1). Dar al-Kitab al-Arabi. [In Persian].
- Sabzawari, M (1995). *Sharh Manzuma* (Vol. 2; H. Hassanzadeh Amoli, Emend.). Islamic Propagation Organization Publishing. [In Persian].
- Sabzewari, M. (1981). *Commentary on the Book of Asfar by Sadr al-Muta'allihin* (Vol. 7). Dar al-Ihya al-Turath al-Arabi. [In Persian].
- Sadr al-Din Shirazi, M. (1981). *Al-Hikma al-Muta'aliya fi al-Asfar al-Aqliyya al-Arba'a* (Vol. 7). Dar al-Ihya al-Turath. [In Persian].
- Sadr al-Din Shirazi, M. (1987). *Tafsir al-Quran al-Karim*. Bidar Publications. [In Persian].
- Sadr al-Din Shirazi, M. (1998). *Mafatih al-Ghayb* (Vol. 1; A. Noorani, Expl.). Arab History Institution. [In Persian].
- Sadr al-Din Shirazi, M. (1999). *Philosophical Treatises* (H. Naji Esfahani, Emend.). Hikmat Publications. [In Persian].
- Sadr al-Din Shirazi, M. (2000). *Asfar* (Vol. 2, 6, 7, 9; Sabzawari & Tabatabaei, Expl).

- Mostafavi Publishing. [In Persian].
- Sanjari, Gh. (2011). *The Logical Problem of Evil from the Perspective of Allameh Tabataba'i and Alvin Plantinga*. Bustan-e-Ketab Institute. [In Persian].
- Sepahri, Kh., & Rabbani Golpayegani, A. (2019). Revision in solving the problem of evil based on the principles of supreme wisdom. *Islamic Kalam Quarterly*, 28(112), 23-39.
https://www.kalamislami.ir/article_118160.html [In Persian].
- Sharifzadeh, R., & Hojjati, S. (2012). Plantinga and the logical problem of evil. *Essays on the Philosophy of Religion*, 1(2), 89-103.
https://journal.philor.org/article_246704.html [In Persian].
- Tabataba'i, M. (1981). *Commentary on the Book of Asfar by Sadr al-Muta'allihin* (Vol. 7). Dar al-Ihya al-Turath al-Arabi. [In Persian].